

Enyedi Zsolt

Párhuzamos és széttartó tendenciák. Ezredfordulás pártpolitika a posztkommunista világban és Nyugat-Európában

Az európai integráció előrehaladta ráirányítja a figyelmet a keleti és nyugati pártpolitika különbségeire. E különbségek fontossá válásának az egyik oka éppenséggel az, hogy az integrációnak meglehetősen csekély a hatása a pártpolitikára. A pártrendszer a gazdasági-politikai struktúrának az egyik legöntörvényűbb szelete, miközben persze kétségtelen, hogy az integráció hatása alól teljesen egy szféra sem maradhat ki.

A keleti és nyugati pártpolitika közötti különbségeket négy dimenzió mentén követem végig. A négy dimenzió: 1. a pártok viszonya a társadalomhoz; 2. a pártok viszonya a hatalomhoz; 3. a pártrendszerek stabilitása és ideológiai tagoltsága; és végül 4. a pártok szervezeti felépítése. A nyugati képlet jellemzőit néhány szóban, a fejezetek elején foglalom össze, a posztkommunista tendenciákat pedig részletesebben mutatom be. Mielőtt szisztematikusan összehasonlítanám a két régiót, néhány szót szeretnék szólni az Európai integráció hatásának kérdéséről.

Európai Unió

Az európai egyesülés egyik várható hatás a pártoknak a politikai rendszerben betöltött súlyának a csökkenése, keleten és nyugaton egyaránt. Az Európai Unió nem pártbarát intézmény. Megfelelő terepet biztosít a nyomásgyakorló csoportoknak, a bürokratikus apparátusoknak, a szakértőknek, a bíróságoknak, és rajtuk keresztül az állampolgároknak, de nem a pártoknak. Az Európai Unióban marginális az ideológiai versengés, és egyáltalán a versengés szerepe, s alig beszélhetünk számonkérhetőségről és politikai képviseltről.

Az integráció folyamata már az elmúlt évtizedben is szűkítette a képviselő és számonkérhetőség lehetőségét. A kelet-európai választók választhattak kormányt, de kormánypolitikát csak korlátozottan. Az integráció előrehaladta a kormánypártok skáláját is szűkítette, és a pártok közti kapcsolatokat is befolyásolta. Például a szlovák szociáldemokraták jelentős részben Európai tényező hatására csatlakoztak a jobboldali koalícióhoz, és tartották magukat távol az amúgy program tekintetében hozzájuk sok szempontból közelebb álló Meciar-tól.

Az Európa Parlamenti választások nyilvánvalóan befolyásolni fogják a nemzeti politikai élet dinamikáját. Pontos szerepük attól függ, hogy az EU-s választás a ciklus közepén vagy a választások környékén következik be. Amennyiben, mint ahogy az néhány nyugat-európai országban, így Dániában, Nagy-Britanniában vagy Franciaországban megtörtént, az európai integrációval kapcsolatos témák hangsúlyosan jelennek meg az EP választásokon, jelentősen eltérhet a kétféle választáson induló és sikert arató pártok sora. Elvileg megszilárdulhat egy EU-s pártrendszer, mely eltér a nemzetitől. Külön paradoxona ennek a jelenségnek, hogy, amint Peter Mair felhívta rá a figyelmet, az EU-val kapcsolatos témák az Európa Parlamenti választásokon, az emberek mindennapjait érintő témák pedig a nemzeti választásokon bukkannak fel tipikusan, pedig az Európai Parlamentnek nincs lényegi beleszólása az Unió sorsára, karakterére, míg a nemzeti kormányoknak egyre

csökken a hatása a legtöbb, a napi életet érintő szabályt illetően.

Az Európai Unióval kapcsolatos nézetek valamint az Európai pártcsaládokkal kapcsolatos attitűdök átmetszhetik a hagyományos szövetségeket, és feszültségeket kelthetnek a pártokon belül, bár erre, mint a külön pártrendszer stabilizálódására, még kevés példa van nyugaton is. Ez részben abból fakad, hogy az amúgy is a periférián lévő pártok sajátossága az Európa-ellenesség, mindkét régióban. Bár Kelet-Európában, némileg Nagy Britanniához hasonlóan, az euroszkepticizmust inkább felvállalják a nagy középpártok. Ugyancsak van némi eltérés Nyugat és Kelet között, amennyiben Nyugaton a bal-jobb dimenzió teljesen független az európai orientációtól, Kelet-Európában viszont, a jobboldali nacionalizmus nagyobb jelentősége miatt, létezik némi korreláció.

Az integráció egyik legnyilvánvalóbb hatása a pártelitek szocializációja a nyugati pártcsaládokba. Ennek eddig is számos példáját láttuk, s várhatólag még inkább tapasztaljuk a jövőben. Kérdés, hogy ez a hatás olyan erős lesz-e, hogy közelíteni lesz képes egymáshoz a nemzeti terepen egymással vetélkedő pártokat is, amennyiben azok egy frakcióban ülnek, vagy legalábbis együttműködnek az Európai Parlamentben.

Az EU legnegatívabb hatása végül az lehet, hogy, a szuverenitás átcsoportosításával, még jobban leértékeli a nemzeti, pártokban folytatott politizálást az állampolgárok szemében, és még tovább erősíti a centralizmust a pártokban. A szükségképpen előálló információs aszimmetria, a gyors döntések szükségessége a kormányközi szervezetben, a bonyolult alkudozások folytatódása tovább növelheti a pártvezetők hatalmát. Kelet-Európa legfeljebb annyiban lesz immúnisabb e negatív hatások ellen, hogy számos ide tartozó országban a nemzeti politikától való elidegenedés és a pártok centralizációja már nemigen fokozható tovább.

Pártok és társadalom

Nyugaton az elmúlt évtizedekben jelentősen lazultak a társadalom és a pártok közötti kötelékek: a legtöbb országban csökken a választásokon való részvétel, a pártidentitás gyengül, a tagok száma hanyatlik, a pártpreferenciák gyakrabban változnak. A polgárok egy jelentős része szívesebben politizál adott kérdésekre koncentrált mozgalmakban, mint a hagyományos pártokban. A pártok jobban függenek az államtól, amennyiben kevésbé tartanak fenn önálló szocializációs intézményeket és növekvő mértékben támaszkodnak a költségvetésre anyagi erőforrásaikat illetően. A hagyományosan fontos társadalmi jellemzők, így például az osztályhelyzet vagy a felekezeti hovatartozás, hatása a pártpreferenciákra erőteljesen visszaszorult. A pártok kevésbé tekinthetők egyes társadalmi csoportok képviselőjének. Az individualizáció meggyengítette a politikai szubkultúrákat, a szavazókat korábban izoláló szervezeti hálók szétszakadása és a jólét növekedése nyomán a politikai attitűdök partikularizálódtak, a pártpreferenciák és a szavazói viselkedés egyre inkább egyéni döntés eredménye és nem a közösségi hovatartozás kifejeződése.

A posztkommunista rendszerekben a fenti jelenségeket hatványozottan figyelhetjük meg. A pártok iránti bizalmatlanság különösen magas. A szavazók párszimpátiája rendkívül instabil. Oroszországban az aggregált szavazatingadozási index 51.4% volt 1995-ben és 54.4% 1999-ben. Jónéhány választókerületben a minden pártot elutasító opciót többen

választották mint bármelyik pártot. Lettorszáiban a választói illékonyság a harmadik választásnál elérte a 74.2% százalékot. E szám nagyságát érzékelteti, hogy nyugaton az index értéke még ma is gyakran egyszámjegyű, bár az átlag valamivel 10 fölött van.

A pártok, népszerűtlenségük miatt, kevésbé járulnak hozzá közvetlenül az új rendszer legitimitációjához. Közvetve, azáltal, hogy betartják a pluralista versengés szabályait, viszont minden bizonnyal legitímálnak ők is. Markowski ugyanakkor amellet érvel, hogy a politikai rendszer iránti bizalom kialakulása megelőzi a pártrendszer intézményesülését.

A parlamenti választásokon a részvétel általában alacsonyabb mint Nyugat Európában és 1990 óta csökkenő tendenciát mutat. Egyes térségekben a pártok a pártrendszer kikristályosodásával párhuzamosan elvesztették mobilizációs erejüket¹, míg másutt soha nem rendelkeztek ilyen erővel², és egy harmadik országcsoportban a választói részvétel nagysága a polarizáció szintjével mozog együtt³.

A magas szavazatingadozás illékonyság, kiegészülve az elit gyenge lojalitásával, nehezíti a hivatalviselők számonkérhetőségét és rontja a képvisélet minőségét. Tagok és lojális támogatók hiányában a pártok számára gyakran megoldhatatlan a választói preferenciák kifejezésének és aggregálásának a feladata. A politikai rendszer egészének problémája, hogy keleten a pártok nem annyira a sikeres mozgalmakkal, mint inkább a kereskedelmi tévékkel szemben maradnak alul. A legtöbb megfigyelő egyetért abban, hogy a pártok kevésbé töltik be az integráció, a mobilizáció és a közvetítés funkcióit. Azonban, miközben a pártok joggal kritizálhatók ebből a szempontból, nem szabad elfelejteni, hogy a potenciális alternatívák, így a szakszervezetek, a társadalmi mozgalmak, a polgári kezdeményezések, stb., ugyancsak híján vannak mobilizációs potenciálnak és népszerűségnek.

A pártok gyenge társadalmi szerepét magyarázza, hogy keleten a politikai rendszerbe való integrálódás, a társadalom politikai mobilizációja megelőzte a pártverseny kialakulását.⁴ Nyugaton a pártok egykor alapvető szerepet játszottak a politikai közösség kialakításában, míg Kelet-Európa lakosai kényszerűen, de már a pártversengés kialakulása előtt bekapcsolódtak az ország politikai vérkeringésébe. Meglehető iskolázottságuk, valamint a plurális média révén a pártok segítségével nélkül is képesek tájékozódni a politika világában. A társadalmi-gazdasági differenciálódás alacsony volta és változékonysága, a politikai rendszertől való nagyfokú elidegenedetség, az átmenet elit-központúsága, az elektronikus média különösen nagy szerepe, a pártellenes kultúra, a fejletlen civil társadalom, a kormányokra nehezedő nemzetközi korlátok, és a demokratikus tapasztalat hiánya tovább nehezítik a pártrendszerek intézményesülését a posztkommunista térségben.

Az egyik legtöbbet említett probléma a pártok és a társadalmi struktúra közötti gyenge kapcsolat. Tény, a posztkommunista politika ritkán alapul kikristályosodott társadalmi törésvonalakon. Azonban nemigen indokolt a pártpolitika társadalmi meghatározottságát a demokratikus konszolidáció és a pártrendszer érettségének indikátoraként kezelni.

¹ Csehországban (Jasiewicz 2003: 197) a részvétel 98%-os volt 1990-ben, ám csupán 58%-os 2002-ben.

² Lengyelországban a részvétel 43 és 52% között ingadozik (Markowski és Tucker 2003).

³ Magyarországon a 2002-es választás második fordulója produkálta a legdirektebb konfrontációt és a legmagasabb részvételt (73%).

⁴ Nyugat-Európában a tizenkilencedik–huszadik században már versengő oligarchiák demokratizálódtak, Dél-Európában pedig a hetvenes évekbeli demokratizálódást olyan rendszerek előzték meg, melyekben mind a versengés, mind a mobilizáció igen alacsony fokon állt (van Biezen 2003: 26).

Empirikus kutatások azt mutatták, hogy a tisztán értékalapú szavazás Kelet-közép Európában jobban konzerválja a pártlojalitást, mint a társadalmi törésvonal alapú szavazás. A társadalmi struktúrától elváló pártpolitika nem valamiféle nyugati vagy keleti partikuláris jelenség, hanem a XXI. századi politika domináns formája.

A kikristályosodott társadalmi törésvonalak hiánya ellenére⁵, a társadalmi-demográfiai tényezőknek keleten is van hatása a választási viselkedésre. A nyugati állapotokhoz képest feltűnő a kor (valamint az iskolázottság) nagy hatása a pártválasztásra. Az etnikai hovatartozás produkálja a legtisztább törésvonalat, különösen amikor földrajzi koncentrációval párosul.

Bár a megfigyelők rendszeresen jeleit vélik látni az osztályalapú törésvonal megjelenésének, az osztály-hovatartozás kevésbé meghatározó tényező mint nyugaton. Az különböző osztályok gazdaságpolitikai attitűdjei markánsan eltérnek, ez a különbözőség azonban nem jelenik meg a pártválasztásban.

Pártok és hatalom

Nyugat Európában a pártok társadalmi súlyának csökkenése, a pártellenes érzések növekedése, a pártidentitás gyengülése, a szavazat-ingadozás növekedése, és a párttagság radikális csökkenése sérülékenyebbé tette ugyan a pártokat, de nem járt hatalmi pozícióik megrendülésével. Az út a törvényhozói és végrehatói hatalomba továbbra is a pártokon keresztül vezet. A nemzeti szuverenitás erodálódása és a pártok ideológiai karakterének halványodása azonban csökkentette a pártok jelentőségét a kormány-programok meghatározásában. A médiacentrikus politizálás a miniszterelnökök és kihívóik szerepét erősítette pártjukkal szemben.

A posztkommunista átmenet főszereplői nem a pártok, hanem az állampárti elit, az értelmiségi ellen-eliték és a civil mozgalmak voltak. Pedig sokak szerint a változások radikalizmusa indokolja a pártok központi szerepét. Kitschelt, például, a következőket írta "A posztkommunista országokban a befolyásos pártok minél előbbi kialakulása a demokratikus konszolidáció fontosabb tartozéka mint másutt." Az ilyenfajta elvárások azon a hagyományos nézeten alapulnak, mely szerint a demokrácia konszolidálásában a pártoknak meghatározó a szerepe.

Hogy valójában mekkora is a pártok szerepe a régióban, az, finoman szólva, vitatott. Egyesek szerint az átmenet főszereplői, míg mások szerint marginálisak. Jól illusztrálja a bizonytalanságot Paul Lewis 2000-ben megjelent könyve, melynek bevezetőjében a szerző azt állítja, hogy "A versengő pártok a politikai változás egyik elsőrendű szervezett cselekvői és a posztkommunista demokrácia intézményi fejlődésének fő hordozói. A huszadik oldalon viszont már azt állítja, hogy a pártok marginálisak a demokratikus átalakulásban, különösen annak elején.

A kelet-európai pártok komparatív jelentőségét bizonyítja, hogy a privatizálás révén új társadalmi rétegek kialakítását is befolyásolhatták. Ágh Attila kifejezése, a „túlpártosodás”, jelezte azt a sokak által osztott aggodalmat, hogy a pártok túl is léptek

⁵ Körösi (1999: 63) azt javasolta, hogy a régi rendszer vezető rétegébe való integráltságot is tekintsük strukturális tényezőnek. Ez a számítási mód jelentősen növelné a politika strukturális meghatározottságát.

hagyományos tevékenységi körükön, nem hagyva teret egyéb szervezeteknek, mintegy a demokrácia működését is veszélyeztetve.

A pártok posztkommunista világban betöltött hatalmis súlyának megítéléséhez külön kell kezelnünk e térség régióit. Közép-Ázsiában a pártok rendkívül erős korlátozásokkal találják szembe magukat. Fehéroroszországban és Azerbajdzsánban szintén tekintélyelvű rendszerek alakultak ki, és a plurális politikai rendszer nem intézményesült még Grúziában, Albániában, Macedóniában, Bosznia-Hercegovinában, Mongóliában és Örményországban sem. Ezen országok nagy részében az elitfrakciók közötti vetélkedés nem a választási arénában zajlik, a választások csak utólag biztosítják be valamely frakció győzelmét. A gazdaság informális szerveződése és egyes nyersanyagoktól való függése láthatólag nem kedvez a pártok szabad versenyének. Jugoszlávia tagállamaiban, Moldovában és Grúziában polgárháborúk is lassították a pártok stabilizálódását és intézményesülését.

Kelet-Európa két legnagyobb államában, Oroszországban és Ukrajnában, beszélhetünk ugyan pluralizmusról, de a pártok súlya megkérdőjelezhető. Oroszországban különösen kicsi a pártoknak a kormányra kifejtett hatása. Katonai és biztonsági apparátusok, a végrehajtó hatalom, gazdasági lobby csoportok és a regionális kormányzók helyettesítik a pártokat a döntéshozatalban. A pártok egyenlősége ugyancsak kérdéses. "Oroszországban nem annyira a pártok alakítják a kormányt, mint inkább a végrehajtó hatalom kezdeményezi a pártok alakulását." - írta a sajátos posztszovjet viszonyokról egy megfigyelő. A helyi önkormányzatok, az állami tulajdonú vállalatok, és a média oly mértékben diszkriminálnak a pártok között, hogy a pártverseny szabadnak ugyan nevezhető, de tisztességesnek nemigen.

A Freedom House besorolása szerint a többi poszt-kommunista ország formálisan demokrácia,⁶ bár jónéhányukban akadtak olyan időszakok, amikor az állam különösen intim kapcsolatokat alakított ki valamely párttal vagy pártcsoporttal. Elemzők gyakran úgy látták, hogy a világháború előtti domináns pártrendszerek szünetnek újjá. Bizonyos országokban, így például Horvátországban, Szerbiában, Albániában, Romániában és Szlovákiában volt alapjuk ezeknek a félelmeknek, de végül csak Közép Ázsiában és a Kaukázusban beszélhetünk e mintázat megszilárdulásáról. Más országokban inkább a gyakori kormányváltások tipikusak.

A pártrendszerek intézményesedésének szempontja a pártok és az egyéni "politikai vállalkozók" befolyásának összevetésére irányítja a figyelmet. Az adatok az előbbieket dominanciáját mutatja Közép-Európában, és az utóbbiakét a volt Szovjetunió területén, a Baltikum kivételével. A posztszovjet térségben a függetlenek szerepe rendkívülinek mondható. 2000-ben Fehéroroszországban 74%-a törvényalkotóknak nem tartozott párthoz. Ukrajnában 1994-ben két harmad, 2002-ben 21% volt független. Ahogy azonban az ukrán adatok mutatják, a volt Szovjetunió területén is leáldozóban van a függetlenek csillaga.

Számos neves személyiség politikai kudarca bizonyította, hogy a népszerűség önmagában nem elég hatékony választási erőforrás. A pártvezéreknek ugyan gyakran megkérdőjelezhetetlen a párton belüli hatalmuk, s a pártra adott szavazatot jelentős

⁶ Szlovénia, Cseh Köztársaság, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia, Bulgária, Észtország, Lettország, Litvánia, Románia, Horvátország és Szerbia-Montenegró a „szabad” besorolást kapták.

mértékben magyarázza a vezér iránti szimpátia. A karizmatikus vezetők jelenléte azonban önmagában még nem ássa alá a pártközpontú demokráciát. A, Klauszhoz és Orbánhoz hasonlóan a pártpolitikusok sorából kiemelkedő vezetők, akik lojálisak maradnak pártjukhoz, és nagy energiát fektetnek a párt ideológiai és szervezeti fejlesztésébe, hozzájárulhatnak a pártrendszer kikristályosodásához. Ezek a vezetők éppen azért váltak hatékonyabb vezetőkké mint nagyobb hírnévű kollégáik (pl. Walesa és Havel), mert párt állt mögöttük. Kívülállók, mint például az 1990-es lengyel elnöki aspiráns, Tyminski, komoly ideiglenes sikereket érhetnek el, de párt nélkül nem tudják konszolidálni eredményeiket.

A helyi politikában viszont tartósodni látszik a pártok gyengesége a posztkommunista térség egészében. Bár a szórás nagy, összességében a helyi tanácsstagoknak valószínűleg kevesebb mint a fele párttag.

A helyi szint felett viszont Kelet-közép Európában szinte monopóliumot élveznek a pártok a parlament és a kormány megszervezése vagy az elit rekrutálása terén. Az új politikai osztályt nagyrészt a pártok hozták létre. Külön segítette őket, hogy a bürokrácia, a hadsereg, és a bírói kar szervezeti öntudatát meggyengítette a politikai átmenet. A tömegmédiá az egyetlen „intézmény”, amely e tekintetben kivételt jelent.

A keleti régiókban a célok kijelölése és a kormányprogramok kialakítása az elnök és a lobbycsoportok befolyása alatt van, míg Közép-Európában a politikai napirendet a pártok dominálják, a legfontosabb döntéseket vagy pártvezetők vagy a pártvezetők által ellenőrzött emberek hozzák.

A pártokat körülvevő intézmények jellege azt mutatja, hogy a pártoknak sikerült egy számukra kedvező környezetet létrehozni. A pártok fölényét a személyiségekkel és a társadalmi szervezetekkel szemben jelzi a (zárt) pártlistás választási rendszer⁷, és a korporatív struktúráktól mentes, egykamaras parlamentarizmus népszerűsége térségben. A demokratizálódás folyamán a parlamenteknek különösen nagy volt a szerepük, s ez erősítette a pártokat az érdekszervezetekkel szemben. A végrehajtó hatalom szerepének erősödése, és az Európa Unió csatlakozás által kikényszerített gyorsított törvényhozás leértékelte ugyan később a parlamenteket, de a koalíciós megegyezések növekvő súlya megint csak a pártokat erősítette az egyéni képviselőkkel szemben.

Az intézményi reformok iránya is a már létező pártok sikerét jelzi. Az új pártkezdeményezésekkel szemben a régió minden sarkában korlátokat emeltek az ezredfordulón. A regisztrációs küszöböt és a választásokon való indulási küszöböt az elmúlt évtizedben több országban felemelték, néhol drasztikus mértékben. Kelet-Európában amúgy is magasabbak a választási küszöbök és nagyobb a hatásuk a választási viselkedésre, mint nyugaton. Ezek a szabályok az országos szervezettséggel bíró pártokra szűkítik le a parlamenti játékteret. További szabályváltozások a pártot elhagyó képviselőket büntették, nehezítve új parlamenti frakciók létrehozását.

A pártfinanszírozási szabályok a megfigyelők szerint ugyancsak a már létező pártok privilegizált helyzetéről árulkodnak. A legtöbb posztkommunista ország valamilyen

⁷ Csak Albániában és Örményországban választják a képviselők többségét egyéni kerületekben (Birch 2001a).

módon támogatja pénzügyileg pártjait. Az állami támogatás aránya elérheti a 70-80% százalékot is, különösen Közép-kelet Európában.

A kutatók gyakran kiemelik, hogy az állami finanszírozás gyengíti a pártok és a civil társadalom közti fönnálló köteleket (pl. van Biezen 2003: 41), és hátrányos azokra a pártokra nézve, amelyek ebből a pénzforrásból nem részesülnek. Sokkal kevesebb figyelem fordítódik az esetleges pozitív hatásokra, amilyen például az átláthatóság, az egyenlőbb esélyek és az állampolgári tájékozottság.

Az állami finanszírozásnak minden bizonnyal van stabilizáló szerepe, de az a széles körben osztott aggodalom, mely szerint megmerevíti a pártstruktúrát, túlzásnak tűnik. Észtországban, például, az állami finanszírozás bevezetését követően megnövekedett a szavazatungadozás és egy új párt hatalmas sikert ért el. A pártfinanszírozási küszöb általában alacsonyabb a választási küszöbnél, és ennyiben éppenséggel segít a kis pártoknak versenyben maradni, bár persze a finanszírozás és a választási eredmény összekapcsolása a nagy pártoknak kedvez.

Az államfüggő kelet-európai pártokról kialakult kép erősen támaszkodik a cseh és magyar példákra. Amennyiben az összes kelet-európai posztkommunista rendszert figyelembe vesszük, differenciáltabb képet kell alkotnunk. Ukrajna, Fehéroroszország, Lettország és Moldova nem folyósít rendszeres támogatást a pártoknak, Oroszország és Románia pedig csak kisebb összegeket bocsát rendelkezésükre. Más országokban, mint például Észtországban és Lettországban csak nemrégiben vezették be a közvetlen pártfinanszírozást. Oroszországban 1999-ben a választási kampánnyal összefüggő bevételek csupán 1.5%-a származott az államtól, nem számítva természetesen egyes pártok privilégiumait, a média, és az ún. adminisztratív források, vagyis a közlekedés, az irodák, vagy a publikációk terén.

A pártrendszerek stabilitása és ideológiai tagoltsága

Nyugat Európában az elmúlt három évtizedben csökkent a pártrendszerek stabilitása, nőtt a szavazatingadozás és a fragmentáció. Ideológia tekintetében a nagy pártok hasonlóbba váltak egymáshoz, mindenekelőtt a baloldali pártok jobbrtolódása révén. A legtöbb nagy párt részesévé vált a neoliberais konszenzusnak, s ezáltal nőtt a kormányzóképes pártok száma. Így a koalíciós játéktér is megnőtt. Korábban ellenséges viszonyban álló pártok viszonylag könnyen lépnek manapság kormányzati koalícióra. A pártcsaládok tekintetében a legfontosabb változás az, hogy a radikális baloldal meggyengült, a radikális jobboldal és a zöldek pedig megerősödtek.

A posztkommunista rendszerek természetesen a nyugatiaknál is nyitottabbak és instabilabbak. A pártradíciók gyengesége és a magas szavazatingadozás miatt a politikusoknak sem igazán érdekük hűségeseknek maradni pártjukhoz. Még parlamenten kívüli pártokhoz csatlakozni is racionális lehet: Oroszországban (1999), Lengyelországban (2001), Szlovákiában (1998, 2001), Bulgáriában (2001) és Lettországban (1998, 2002) olyan pártok kapták a legutóbbi választásokon a voksok egy jelentős, néhol többégi, részét, melyek az előző választás idején nem léteztek. Ennek megfelelően, a politikusok hűsége nem mindig haladja meg a szavazókét. Oroszországban 1999-ben a mandátumok majd harmada került át új párthoz a választás és a Duma első ülése között. A többször induló

észt parlamenti képviselőjelöltek közül mindössze 41% maradt meg eredeti pártja mellett az évtized végére.

A pártrendszer stabilitása azonban nem egyformán alacsony az egész térségben. A határ nem a különböző történelmi és kultúrájú országok között, hanem a szűkebb régiókon belül húzódik. Már a második választáson feltűnő volt az országok közötti különbség. Az első választáson már szavazatot (legalább 3%-ot) kapó pártok a voksok 53%-át kapták Oroszországban, 72%-ot Lengyelországban és 90%-ot Magyarországon.

Stabilitás szempontjából például nagy a szakadék a visegrádi országokon belül egyfelől Lengyelország és Szlovákia, másfelől Csehország és Magyarország között. Az utóbbi két országban csupán egy új parlamenti párt született több mint egy évtized alatt, és mindkét esetben már létező parlamenti párt egyik szárnyának leválásáról volt szó. A cseh parlamentben 1998 és 2002 között mindössze két képviselő hagyta el pártját. A stabil konfliktusminták stabilizálhatják az egyéni attitűdöket és viselkedést is. A cseh választói illékonyosság alacsony volta és a magyar csökkenése a konszolidált pártrendszernek tudható be. A magyar és cseh példák azért is érdekesek, mert ezekben az országokban anélkül sikerült megakadályozni új pártok megerősödését, hogy a meglévő pártok szervezetileg behálózta volna a társadalmat.

A pártrendszer kiszámíthatóságát erősíti, ha bizonyos pártok nem hajlandók egymással együttműködni. Ebben a tekintetben a poszt-kommunista pártrendszereknek egyértelműen van struktúrája, a pártok erőteljesen igyekeznek izolálni egymást. (Észtország a legkirívóbb kivétel, ott a pártok promizskuitásának alig van határa). A pártok közötti antagonizmus (pl. Szolidaritás és Szociáldemokraták Lengyelországban, Szociáldemokraták és a Polgári Párt Csehországban, Meciar mozgalma és a Kereszténydemokraták Szlovákiában, Szocialisták és Fidesz Magyarországon) segíti a kétpólusú struktúra kialakulását.

Ugyancsak a strukturálódást segíti elő, hogy a térségben korlátozott a kormányzóképes pártok sora. Az ortodox kommunista pártok nem szalonképesek Közép-kelet Európában, és többnyire kimarad a kormányból a radikális jobboldal is (rövidtávú szlovák, román és szerb kivételekkel). A fő korlátozó tényező a nyugat. A győztes pártok Jugoszláviában, Magyarországon, Romániában nyílt felszólításokat kaptak, hogy a Radikálisokat, a MIÉP-et, illetve a Nagy Románia Pártot hagyják ki koalíciós számításaikból. Csehországban két parlamenti pártot is páriaként kezeltek az elmúlt évtizedben. A republikánusok (SPR-RSC) és a kommunisták stigmatizálása azt jelentette, hogy a parlamenti többség kialakításában csak a parlament négyötöde jöhetett szóba. Összefoglalva, ezekben az országokban nem annyira a túlzott nyitottság, mint inkább a túldetermináltság jellemzi a koalíciókötést.

A posztkommunista Európában több párt versenyez mint nyugaton. A választási pártok ún. effektív száma ugyanakkor nem különbözik drámaian: 5.37 (Nyugat-Európában 4.21). A parlamenti pártok effektív száma 4.08 (nyugaton 3.72), a kormányokban átlagosan 2.15 párt vesz részt (nyugaton 1.9). Persze a pártok megszámlálása egyáltalán nem triviális feladat, miután gyakoriak a bonyolult szerkezetű együttműködések. A lengyel AWS, például, több mint 30 párt és egyéb szervezet szövetsége volt. A régióban elterjedt együttműködési formák tanulmányozását akadályozza, hogy a politikatudományi elméleti irodalom meglehetősen gyenge az együttműködések és fúziók vonatkozásában.

Az intézményekkel való manipuláció (pl. küszöbemelés) és a szavazók tapasztalatainak gyarapodása csökkentette valamelyest a pártok számát, de nem mindenütt. A tárgyalt országok némelyikében arányos választási szabályokat vezettek be az elmúlt években, de e szabályok nemigen felelősek a pártok nagy számáért: a pártrendszerek aprózottsága megelőzte és nem követte az intézményi változásokat.

Bár kevés empirikus bizonyíték áll rendelkezésünkre, kijelenthetjük, hogy a kelet-európai rendszerek polarizáltabbak mint a nyugatiak, miután a versengés tétje nagyobb. A nyugat-európai kis államok tapasztalata azt tanította meg a politikatudománynak, hogy a fragmentálódástól nem kell tartani, hiszen önmagában nem fenyegeti a stabilitást. A posztkommunista országok közelmúltja párhuzamos tanulsággal szolgál a polarizáció vonatkozásában, hiszen a térségen belül a magas polarizáció általában a konszolidáció magasabb fokával jár együtt.

Az állami finanszírozás, a meglehetősen magas választási küszöbök, a pártok kormányzás-orientáltsága, és az egyéb szereplők gyengesége miatt sokan érvényesnek vélik Kelet-Európára nézvést a "kartellpárti" modellt. E tézis kritikusai elsősorban arra mutatnak rá, hogy a pártkínálat folyamatos változásban van. Azonban, véleményem szerint, a pártrendszerek polarizáltsága, a téttek nagysága, és a koalíciós alternatívák korlátozottsága miatt kartellpártról ott sem beszélhetünk, ahol új pártok nemigen kerülnek be a parlamentbe.

A polarizáció azonban önmagában nem képes a választói viselkedés stabilizálására. A választási viselkedés irodalmának klasszikus paradoxona az volt, hogy a szavazati arányok stabilak maradhatnak, annak ellenére, hogy a szavazók híján vannak stabil politikai attitűdöknek. Kelet-Európában egy másik paradoxon tűnik szembe: a pártkötődések instabilak, annak ellenére, hogy a pártok intenzíven dolgoznak - mélyen megosztott társadalmak érzetét keltve - mentális korlátok felállításán.

A pártrendszerek instabilitásának egyik oka valószínűleg a kormányok instabilitásában rejlik. A választások sokkal gyakrabban járnak kormányváltással mint Nyugat-Európában az ottani demokratikus konszolidáció időszakában. Ennek egyik oka az, hogy keleten a régi rendszerhez kötődő erők visszatérhettek a hatalomba.

A stabil pártrendszer sem garantál konszolidált demokráciát, különösen ha a pártok nem programatikus-ideológikus, hanem klientalista alapon kapcsolják magukhoz a szavazókat. A posztkommunista pártrendszerek ideológiai kikristályosodása még javában zajlik. Empirikus kutatások ugyanakkor azt mutatják, hogy a kelet-európai pártrendszerek ideológiai strukturáltsága hasonlít a nyugat-európaihoz, és felette áll a latin-amerikainak.

A pártversenyt leggyakrabban kétdimenziós térben szokás ábrázolni. Kitschelt szerint a legitim szereplők körének kérdése (befogadó vagy kirekesztő állampolgárság) és a döntéshozatal módjának a kérdése (hierarchikus vagy partícipatörikus mód) alkotják az első, libertárius-tekintélyelvű, vagy kozmopolita-partikularista dimenziót. A szereplők erőforrásaira vonatkozó attitűdök (a javak piac vagy nem piacelvű elosztása) alkotják a második dimenziót. Ahol a szabad piac a status quo, a libertariánusok ellenzik azt és

alternatívát fogalmazzák meg vele szemben. A posztkommunista átmenet kezdetén azonban a piacellenes nézetek tekintélyelvű beállítódottsággal kell együtt járjanak.⁸

Az ideológiai strukturálódás tekintetében a régió belüli szórás ugyanakkor meglehetősen nagy. Azokban az országokban, ahol, mint Oroszországban és Ukrajnában, az ideológiailag szinte besorolhatatlan középpártok dominálják a pártversenyt, a pártokra leadott szavazatoknak homályos politikai tartalma van, s így csorbul a számonkérhetőség is. (Az elnöki rendszer, valamint a független képviselők nagy száma csak tovább rontja a helyzetet.)

Herbert Kitschelt modelljében az ideológiai strukturálódás és a verseny programatikus jellege a következő tényezők függvénye: a ország társadalmi-kulturális fejlettsége, a választók képzettsége, az államszocialista és az azt megelőző rendszer jellege, az átmenet sajátosságai, és az új politikai intézmények jellege. Mindezek a tényezők összekapcsolódva egymástól eltérő pályagörbékre helyezik az országokat. Ahol a második világháború előtt agrár-jellegű volt a társadalom, a bürokratikus intézményesülés és az érdekképviselet alacsony fokon állt, a munkásosztályi mozgalmak gyengék voltak és kevés demokratikus tapasztalat halmozódott fel, az államszocialista rendszer nepotista jellegűvé vált. (Ilyen, ún. „patrimonális rendszerek” alakultak ki például a álló Bulgáriában és Romániában.) Miután a rendszer vezetőinek nem kellett komoly ellenállással szembenéznük, az elit klientalista kapcsolatai segítségével átmenthette hatalmát 1989 utánra is. Ezekben az országokban az elitkontinuitás ugyan kivált ellenállást, de a kommunista és antikommunista hálózatok közötti érzelmekkel átítatott vetélkedés csak erősíti a perszonalizmust és a klientalizmust. A vezető réteg olyan intézményi szabályokat támogat amelyek gyengítik a pártos logikát, és erősítik a személyiségek szerepét. A politikai tér kommunista és antikommunista táborokra oszlik, a gazdasági, politikai és kulturális határvonalak egybeesnek, s így a libertariánusok részére nem jut tér.

A másik szélsőségen a magasszintű társadalmi-gazdasági fejlettség (iparosodás, urbanizáció, modern bürokrácia, szekularizáció, erős munkásosztályi mozgalmak, a két világháború közötti szabad pártverseny), valamint a radikális posztkommunista átmenet ideális feltételeket teremt a programatikus versengés számára. A „bürokratikus szocializmust” követő rendszerek esetében (Csehszlovákia cseh fele, Kelet-Németország) a morális kérdések a politikai élet periferiájára kerültek, s így az újraelosztással kapcsolatos ügyek maradtak a középpontban.

A tekintélyelvű-libertariánus dimenzió a “nemzeti-megbékélési” (‘national-accommodative’) országokban (Magyarország, Lengyelország, esetleg Horvátország, Szlovákia, Szlovénia) igazán meghatározó csak. Ezekben az országokban a korai reformok csökkentették a gazdaságpolitikai ellentéteket. A pártok ezért a morális-kulturális kérdéseket (nacionalizmus, tradicionálizmus, klerikalizmus, nyugatellenesség, stb.) használják arra, hogy megkülönböztessék magukat. A kommunista rendszer gyors összeomlása nem teszi lehetővé, hogy az antikommunizmus minden más kérdést elhomályosítson.

⁸ Kitschelt azt jósolta, hogy a domináns versenydimenziótól távol levő pártoknak nem fog sikerülni sok szavazót vonzani. A szociáldemokrata pártok sikere (néhányuk reformált utódpárt) ellentmond e korai jóslatnak, mint ahogy a gazdaságilag jobboldali, de meglehetősen nacionalista és tekintélyelvű pártok megerősödése is.

Bár meglehetősen nehéz az elmélet oksági részét bizonyítani (ti. azt, hogy a kulturális kérdések hangsúlyos szerepe a gazdaságpolitikai elképzelések hasonlóságából fakad), a kulturális kérdések fontossága valóban sajátossága a felsorolt országoknak. Az ideológiai versengés tipikusan három pólust eredményez: a kulturálisan libertariánus szocialisták (posztkommunisták) állnak szemben a piacpárti libertariánusokkal, és a tradicionális keresztény-nacionalistákkal, akik hajlamosak a piac állami korlátozására

A legtöbb kutató szerint a rezsim jellegével kapcsolatos ellentét (az antikommunizmus) átmeneti jelenség, különösen a nemzeti megbékélési rendszerekben. Bár a várakozás megalapozottnak tűnik, Lengyelország vagy Magyarország példája éppen azt mutatja, hogy az antikommunizmus a jobboldali identitás központi eleme és a választási kampányok egyik fontos témája maradhat hosszú távon is.

A versengés mintázatai eltérnek a régió kulturálisan hasonló országai esetében is. Csehországban, például, egydimenziós bal-jobb versengés alakult ki, ahol a pólusokat gazdasági kérdések definiálják. Szlovákiában a bal-jobb terminológia sokkal kevésbé használható a szövetségi rendszerek megértéséhez: Meciar ellenzéke kereszténydemokratákat, liberálisokat, szociáldemokratákat fog egybe, míg Meciar támogatói között nacionalistákat és radikális baloldaliakat egyaránt találunk. A pártrendszert megosztó törésvonalat inkább tekintélyelvűségként érdemes felfogni. Lengyelországban a bal-jobb szembenállás meghatározó, az egyes oldalakat, és különösen a jobboldalt, képviselő pártok azonban gyakran cserélődnek.

A lengyel típusú pártrendszerekben az igazi kérdés az, hogy ki lesz képes a jobboldalt konszolidálni. Az instabilitás egyik legfőbb oka az olyan országokban, mint Lengyelország, Románia, és Litvánia az, hogy a jobboldal koordinációja megbukott. A magyar választói illékonyság csökkenése is nagyrészt a Fidesz nagypártként való konszolidációjának a következménye.

Ahol a kétpólusú politizálás kialakult, a pólusokat ugyanúgy a szocialisták illetve a kereszténydemokraták és konzervatívok alkotják, mint nyugaton. Azonban a bipoláris mintázat nem bizonyult ellenállóbbnak más mintázatoknál. Bulgáriában, például, egy centrista mozgalom a korábban stabilizálódni látszó kétpólusú struktúra ellenére ért el kiemelkedő sikert.

A pártrendszer tagoltságát változó mértékben befolyásolják a prekommunista tradíciók. Évtizedekre szőnyeg alá söpört kulturális ellentétek jelentek meg újra. Miközben a történelmi pártok meglepően gyengén szerepeltek, a szavazatok földrajzi-ideológiai mintázata gyakran történelmi folytonosságot mutat. A pártpaletta legfőbb külső impulzusát a Nyugat Európai pártok és pártszövetségek jelentik, amelyek programatikus és koalíciós preferenciáikhoz szocializálják a keleti pártokat. Azonban, bár a nyugati pártcsaládok képviselői keleten is megtalálhatók, a posztkommunista térségben meglehetősen sok olyan pártot találunk, amelynek nincs világos kötődése egyetlen nyugat-európai (vagy bármilyen) pártcsaládhoz. Meg nem reformált kommunista pártok, populista, bár nem szélsőjobboldali csoportok (pl. Meciar Mozgalma egy Demokratikus Szlovákiáért, az ukrán Rukh, a Szlovén Néppárt), az ún. "hatalmi pártok" a volt Szovjetunió néhány országában és a karizmatikus vezetők körül formálódott pártok (pl. II. Simeon Nemzeti Mozgalma vagy a szlovák Smer) nehezen találnak nyugati partnereket.

A baloldalt tipikusan utódpartok dominálják. Az utódpartok politikusai általában pártjukhoz lojálisabbak, professzionálisabbak és hatékonyabbak voltak, mint ellenfeleik, akik többnyire, különösen az első években, igazi amatőrök voltak, híján a szervezői képességeknek, pártlojalitásnak és a politika iránti elkötelezettségnek. A kutatók általában olyan pártdefinícióval dolgoznak, amely szerint az egypártrendszerek pártjai nem pártok, hiszen inkább állami szervekhez mint önkéntes szerveződésekhez hasonlítanak. A kommunista szervezetek demokratikus viszonyok közötti sikerei azt jelzik, hogy ezekben az intézményekben több "pártszerűség" volt, mint amennyit sejteni lehetett.

Az utódpartok némelyike nacionalista retorikával él, mások szociáldemokratává modernizálódtak, míg egy harmadik csoport őrzi az állampárti ideológiát. A karizmatikus vezetők által dominált szélsőjobboldali pártok a legtöbb országban szintén jelen vannak. E pártokat nyugati testvéreiktől megkülönbözteti, hogy esetükben a bevándorlás kérdése kevésbé jut szerephez, helyét az általánosabb nacionalizmus veszi át.

A jobbközép pártok kereszténydemokrata és konzervatív variánsait is megtaláljuk, bár némelyiküket helyesebb jobboldali tekintélyelvűnek nevezni. Nyugati társaiktól eltérően időnként etalista, anti-individualista és ezért, anti-kapitalista retorika jellemzi őket.

A zöldek feltűnően gyengék, a nemzetiségi pártok pedig meglehetősen erősek a térségben. Érdekes módon, szemben nyugati társaikkal, a nemzetiségi pártok hajlamosabbak a jobboldali identitás elfogadására. Többen az etnikai pártokban a demokratikus konszolidáció veszélyeztetőit látják. A többnemzetiségű országok valóban törekenyeknek bizonyultak, azonban a nemzetiségi pártok szerepe inkább pozitívnek bizonyult. Stabilitásuk, kiszámíthatóságuk, és készségük arra, hogy csoportjogok és privilégiumok biztosítása fejében támogassák a kormányokat folytonosságot kölcsönöz az amúgy gyorsan változó pártrendszereknek.

Pártszervezet

Nyugaton a pártokon belül egyszerre figyelhető meg a centralizáció és a decentralizáció. Miközben a tömegmédiá felértékeli a pártvezérek szerepét, a pártokon belüli demokratizálódás számos jelét lehet tapasztalni. Terjed például a közvetlen demokrácia eszközeinek használata. S bár ez akár erősítheti is a párt vezérének pozícióját a közép-elitekkel szemben, kétségtelen, hogy pl. a vezető kiválasztása olyan új privilégiumot jelent a párttagok számára, amivel korábban nem rendelkeztek. Ugyanakkor a nyugati pártok nyitottak a nem tagok felé is, a párton belüli kommunikáció pedig informálisabban és decentralizáltabban folyik mint korábban.

A tagság csökkenése, az állami apanázs növekedése, a tőke-intenzív kampánytechnikák terjedése átrendezte a pártokon belüli erőviszonyokat. A parlamenti és kormányzati tisztségekkel nem rendelkező pártvezetők súlya csökkent. Miközben a pártok rendelkezésére álló források általában megnövekedtek, a parlamenti frakciók apparátusa gyorsabban nőtt, mint a pártközponté.

A posztkommunista pártokat még inkább dominálja vezetőségük mint a nyugatiakat. A meglehetősen hiányos információk alapján úgy tűnik, hogy a centralizálási folyamat tovább folytatódik. A tagok szerepe másodlagos. Számuk csekély, a tagsági díjak csak a

bevételek elhanyagolható töredékét adják. A tagok a legritkább esetekben élhetnek a közvetlen demokrácia eszközeivel.

A megfigyelők egyetértenek abban, hogy a posztkommunista átmenet klasszikus tömegpártokat csak elvétve hozott létre. Továbbmenve, a legtöbben úgy látják, hogy a régió pártjai fejletlen szervezeti struktúrával rendelkeznek. Lewis, például, azt állítja, hogy "A demokratikus posztkommunista politikában nemcsak tömeges tagságról, hanem kifejlett szervezetről és struktúráról sem beszélhetünk."⁹

Ha azonban a kutatók inkább a szervezeti komplexitásra, és kevésbé a tagokra összpontosítanak, magasabb szintű fejlettséget találnának. A munkamegosztás, a környezettel szembeni autonómia, az országot lefedő irodahálózat, a kidolgozott párhierarchia, és az állandó és professzionális munkatársak vonatkozásában a régió pártjai többnyire nem maradnak el nyugati társaiktól. A pártstruktúra tömegpárti mintákra hasonlít: a pártok regisztrált tagsággal, országos kongresszussal, alapszervezetekkel, helyi irodákkal, alapszabállyal, teljes munkaidős adminisztrátorokkal rendelkeznek. A döntéshozatal centralizált és bürokratikus, a párt képviselői beszámolóval tartoznak a párt választott vezetői felé, és a jelentősebb pártok állandó, biztos jövedelemforrásokkal rendelkeznek.

Miután keleten az állam jelentősége nagyobb, és a legtöbb pártot politizáló elitek alapították, a választott köztisztviselőkben (parlament, önkormányzatok, kormány, stb.) dolgozó tagok még nagyobb dominanciája lenne indokolt, mint nyugaton. Azonban, ahogy ezt kutatások kimutatták, Kelet-közép Európában a pártközpont a meghatározó.¹⁰ A legtöbb párt korlátozza parlamenti képviselőinek mozgásterét, s a képviselők beszámolóit szerint véleményeltérés esetén a pártvezetőség szava a döntő. A pártközpont tipikusan sokkal nagyobb anyagi juttatásokban részesül az állam részéről mint a parlamenti frakció.

Konklúzió: A kelet-nyugat kutatás jövője

A keleti és nyugati társadalmak és pártrendszerek közötti intenzívebb csere és kommunikáció várhatólag csökkenti a fent elemzett különbségeket. Ugyanebbe az irányba hat a posztkommunista országok politikai elitjeinek törekvése. A pártrendszerek intézményesülését szolgáló reformok sorát tapasztaljuk olyan országokban is (pl. Oroszország, Ukrajna), ahol korábban az elnökök körül tömörülő elit éppen a pártok sérülékenységéből látszott hasznot húzni. A különbségek jelentős része azonban várhatólag sokáig velünk marad. Az egypártrendszer összeomlása sajátos kihívások elé állította a pártokat, s ezért a pártok viselkedése a régióban eltér mind a hagyományos liberális demokráciákban, mind a többi "harmadik hullámos" demokráciában megfigyelhető pártviselkedéstől. A posztkommunista átalakulás egyediségét átfogó jellege adja: új gazdasági, alkotmányos és politikai rendszerek, és egyes esetekben új államok keletkeztek a révén. A pártoknak a demokratikus hagyományok gyengeségével, az évtizedeken át tartó rendkívüli hatalomkoncentráció és a radikális átalakulás örökségével kell szembenéznük.

⁹ Csupán néhány utódpárt jelent kivételt: náluk a tagsági díjak többet számítanak és a pártélet élénkebb.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a két párton belüli csoport (a „közhivatali párt” és a „pártközpont”) közötti jelentős személyi átfedés igencsak nehezíti ezt a fajta elemzést.

A fenti áttekintés egyik fontosabb tanulsága ugyanakkor az, hogy számos szempont (pl. a pártok hatalmi pozíciója) alapján a határ a posztkommunista (valamint a nyugati) világon belül, s nem pedig a régi és az új demokráciák között húzódik. Ez igazolja azokat a kutatókat, akik a posztkommunista térség differenciáltságára hívták fel a figyelmet.

Ugyanakkor több olyan vizsgálatra van szükség, amely “vakon” elemzi az adatokat. Jelenleg a térségekkel kapcsolatos sztereotípiák ugyanis igencsak torzítják az interpretációkat. Az irodalomban gyakran tapasztalhatjuk, például, hogy az individualista pártválasztást az érett szavazói viselkedés jeleként értelmezik, ha az nyugaton történik, és az éretlenség jeleként, ha keleten találkoznak vele.

A kelet-európai pártpolitikát még egy ideig nyilvánvalóan a demokratizálódás és a konszolidáció szempontjából fogjuk elemezni, bár egyre több olyan jelenséget mutatnak fel, amelyeknek már semmi köze a rendszerváltáshoz. A posztkommunizmus tanulmányozását várhatólag előrelendíti a Közép-kelet Európától távolabb fekvő térségek folyamatainak integrálása a politikatudományba, mivel így majd inkább lehetővé válik a kulturális és a rendszer-hatások elkülönítése. Jelenleg a posztkommunista és a kelet-európai, vagyis a tematikus és a regionális kutatás még kényszerűen összefonódik, hiszen az afrikai és közép-ázsiai posztkommunista országok átalakulása még jórészt kívül esik a kutatók látókörén.